

cidenseket, illetve, mert teljes egészében kimaradt a szovjet–kínai szakítás ügye – igaz, az 1961-es albán–szovjet szakításról már értesülhettünk); „1972: Nixon amerikai elnök (1969–1974) Pekingben: »kínai kártya.«” Ismétlem: teljes terjedelemben idéztem a fenti tételeket.

Ki hinné, hogy Európa egyik legnagyobb tömegvillogosságáról így is be lehet számolni: „1929: A Szovjetunióban kiépítik a gépállomások rendszerét. Az év végén megkezdődik a »kulákság« felszámolása. Szegényparaszti bizottságokat hívnak életre”, majd: „1930: A Szovjetunióban párhatarozat a kollektivizálás lassításáról. Az év végére újból gyorsítás: a kulákság felszámolása befejeződik.” Az „éhínség” szó, amelyet hiányolok ebből a szócikkből, elvégre több millió ember tudatosan előidézett éhhaláláról volt szó, már sokkal lejjebb felbukkan, a következő kontextusban: „1931: Az első nemzeti éhségmenet Washingtonban.”

Miközben Fernández-Armesto név szerint kiemeli országunkat is mint a világtörténet integráns részét, addig a kronológia magyar összeállítója úgyszólván kihagyta országunk eseményeit. Valami hihetetlen vaksággal a könyv lényegi mondanivalójára, az összeállító úgy dönthetett, hogy ez a könyv az „egyetemes történet” címkéje alá sorolódik, s ezért a „magyar történelem” jelzésű fiókokat ki sem nyitja. Érdemes izelítőképpen sorra venni az 1914 utáni magyar történelem mégiscsak említésre méltott eseményeit: 1914 és 1939 között Magyarország neve *egyszer* szerepel, egy felsorolás tagjaként, mint olyan ország, amellyel 1919–1920 folyamán békeszerződést kötöttek (hogy ez valami Trianonban történt, annak tessék máshol utánanézni, az, hogy 1919-ben kiszélesítették a szakszervezetek jogait Franciaországban, mégiscsak fontosabb). 1939 és 1945 között összesen hét említés, bár megfejthetetlen a válogatás logikája: 1938 és 1941 között Magyarország négy lépésben szerzett vissza területeket az 1918–19-ben elvesztett országrészekből – a kronológiában csak az 1939-es kárpátaljai bevonulás említődik; 1944. március 19-én megállnak minket a németek, de októ-

ber 15-e eseményeiről már nincs szó (értesülünk viszont két nagy német-ellenes olaszországi sztrájkokról, 1943. november 16-án és 1944. március 1–8-án); megtudhatjuk, hogy a magyar Ideiglenes Nemzeti Kormány hadat üzent Németországnak, csak azt nem, hogy mikor, hol, kiknek a részvételével alakult ez a kormány (viszont megtudhatjuk, hogy 1945-ben alakult a Szakszervezetek Világszövetsége).

Kis hazánk 1945 és 1956 között három alkalommal, mindhárom esetben felsorolás részeként bukkan fel, majd: „1956: Magyarország forradalom, amelyet szovjet csapatok vernek le” (teljes terjedelmében idézve), 1968-ban az új gazdasági mechanizmus bevezetése, illetve 67 kommunista és munkáspárt tanácskozása Budapesten; „1977: Az USA nyilatkozik: Magyarország visszkapja a koronát” (teljes terjedelmében idézve), 1979-ben ismét egy kommunista tanácskozás Budapesten. Aztán egyszerre csak elért minket a történelem, 1985 és 1989 között tizenöt magyar szócikk, csaknem annyi, mint addig összesen a XX. században. Így az első megemlített parlamenti választás az 1985-ös; az első említett magyar párt a Fidesz; az első megnevezett magyar politikus Pozsgay Imre; Kádár hatalomra nem került ugyan a kronológiában, viszont legalább most megbukik. 1989-ben végre kikiáltják a Magyar Köztársaságot – 1918 kapcsán ugyanis csak a német, az osztrák, a lett, a litván köztársaság kikiáltásáról értesülhettünk (valamint arról, hogy a belga férfiak megkapták az általános választójogot, illetve, hogy Dánia és Izland perszonálunióra lépett), 1946-ban pedig csak az olasz, a bolgár és az albán köztársaság kikiáltásáról volt szó (illetve arról, hogy Franciaországban államosították a gáz- és villanytársaságokat).

A konceptuális hibákhoz és aránytalanságokhoz képest apróság, hogy a kronológia szerint 1938 szeptemberében kiáltották ki a független Szlovákiát (valójában: 1939. március); hogy Mussolini a salernói (nem pedig a salói) köztársaság élére került 1943-ban; hogy a feketéket konzekvensen „négernek” nevezi; hogy az 1942 végi szövetséges észak-afrikai partraszá-

lásnál csak a mellékhadszíntérnek számító Casablancát említi, Algériát nem, s már 1942 decemberében felszabadítja egész Észak-Afrikát, noha öt sorral lejjebb elismeri, hogy Tuniszt csak 1943 májusában foglalták el az angolszászok. Apróságnál némileg komolyabbnak tartom, hogy a kronológia egyetlen szóval sem említi a holokausztot (nem csak a szó, maga az esemény is hiányzik) – napra pontosan megtudjuk viszont, mikor ölték meg Heydrichet, s mi volt ekkor a beosztása (csak éppen hibásan).

Egyszerűen nem értem, miért kellett ezzel a minősíthetetlen 108 oldalal elcsúfítani egy amúgy jobb sorsra érdemes kötetet. Hacsak nem a kontraszthatás miatt – az „alternatív” történelmet ellenpontozni a legrosszabb fajta „hagyományos” történelemmel.

DUPCSIK CSABA

Lee Congdon: Seeing Red

HUNGARIAN INTELLECTUALS IN EXILE
AND THE CHALLENGE OF COMMUNISM

Northern Illinois University Press,
Decalb, 2001. 223 old.

Az amerikai Lee Congdon, a Virginia állambeli James Madison egyetem történész professzora fiatal éveiben Magyarországon volt ösztöndíjas, megtanult magyarul, Adyról és a múlt századelő kultúrájáról írt tanulmányokat, s végül eltökélte, hogy feldolgozza az 1919 utáni magyar emigráció kimagasló alakjainak nyugat-európai, angliai és amerikai sorsát, tevékenységét és hatását. Egy évtizeddel ezelőtt jelent meg a Princeton University Press kiadásában a trilógia első kötete: *Exile and Social Thought. Hungarian Intellectuals in Germany and Austria, 1919–1933*. Főhősei kommunista és liberális írók, gondolkodók és a magyar és nemzetközi avantgárd művészei, sorrendben Lukács György, Balázs Béla, Kassák Lajos, Moholy-Nagy László, Kolnai Aurél és Mannheim Károly voltak, de szó esett benne a bécsi és a berlini

magyar emigráció néhány más neves személyiségéről, így Ignotusról, Jászi Oszkáról, Szende Párol, Polányi Károlyról, Kállai Ernőről, Uitz Béláról, Hauser Arnoldról, Gábor Andorról, Hágy Gyuláról is (miközben hallgatott Hatvány Lajosról, Lesznai Annáról, Kernstok Károlyról, Ferenczy Béniáról, Szilárd Leóról és más, nem kevésbé fontos társaikról). Ez az első kötet mindenesetre úttörést jelentett, mert hiányaitól és nehezen követhető szerkezetétől függetlenül szinte az első betekintést és áttekintést adta az 1919-es kommünt és az ellenforradalmi fehér terrort követő, hatalmas méretű emigráció egy jelentős intellektuális ágáról.

A szakirodalom eddig sajnálatosan csekély mértékben vett tudomást erről a fontos munkáról, amelyet a magyar kultúra és tudomány egy külföldi elemzője és tisztelője végez el helytünk. Mi talán fájdalmasabban érezzük át a veszteséget, amit ez a kirajzás – létszámban az orosz fehér emigráció után a legjelentősebb népmozgalom – hazánknak okozott, de onnan kívülről talán jobban érzékelhető, hogy a magyar századelőn fellépett ún. második reformnemzedék itthon felhalmozott szellemi energiája hogyan érvényesült és hatott a nyugati közegben. Congdon újabb kötete nem egyszerű folytatása az elsőnek. Nem igyekszik teljes körképet adni a Nagy-Britanniába menekült s ott jelentős szerephez jutott magyar értelmiségiekről. Nem foglalkozik a brit gazdaságpolitika alakításában fontos szerepet játszó Lord Káldorral és Lord Baloghgal, a szociológus Mannheim Károllyal, a pszichológus Bálint Mihállyal, az angol földön működő magyar írók és művészek többségével, bár Korda Sándor és Péri László nevét és rövid pályaképet már az első fejezetben felvillantja. Ebben a könyvben azoknak a Nagy-Britanniában végleg vagy átmenetileg letelepedett magyar emigránsoknak a pályáját, gondolkodását, egymáshoz és brit kollégáikhoz való viszonyát veszi szemügyre, akiknek életében a kommunizmus is valamilyen szerepet játszott. Fő alakjai a Polányi fivérek és Duczynska Ilona, Arthur Koestler, Kolnai Aurél, Ignotus Pál, Mészáros István, Lakatos Imre és Szamuely Tibor.

E részben világhírű, részben csak a szakmabeliek által ismert és számon tartott gondolkodók szerepét és munkásságát Lee Congdon nem külön-külön ismerteti és elemzi, hanem valami sajátos egyvelegben tárja elének sok mellékszereplő egyidejű felvonultatásával, levelek közlésével, szerteágazó és összefonódó élettörténetek, sztorik és legendák elbeszélésével s ezeknek a kor nagy ideológiai és történelmi dilemmáihoz kapcsolásával. Többnyire látszólag véletlenszerűen vált át egyik szereplőről vagy életpízzódról a másikra, de sajátos szerkesztési módjával mindenesetre eléri, hogy e nagyon különböző sorsú és beállítottságú, bár többségükben zsidó származású magyarokat nem egymagukban, elszigetelten ismeri meg az olvasó, hanem mintegy kollektíven, életútjuk szinte családias összefonódottságában. S ennek – az utolsó hármát, tehát az 1956 utániakat leszámítva – nagyjából meg is van a valóság alapja. Koestler kivételével mind a XX. századelő szellemi felpezsdülésének légkörében, a *Huszádik Század* című társadalomtudományi folyóirat (1900–1919), a hozzá kapcsolódó Társadalomtudományi Társaság és az 1908-ban alakult Galilei-kör radikálisan reformista, helyenként forradalmi légkörében nőttek fel, de még Arthur Koestler is a Polányi Laura (Károly és Mihály nővére) által alapított és vezetett kísérleti iskolában kezdte „tanulmányait”, s későbbi életútja is összefonódott e kiterjedt család különböző tagjainak sorsával. Kolnai Aurél gimnazista korától a Polányi Károly vezette Galilei-kör tagja volt, később elsősorban Jászi Oszkár híve és tanítványa lett, de Bécsben Polányival dolgozott együtt az *Österreichischer Volkswirt* szerkesztőségében. A vele egykorú Ignotus Pál apja, a *Nyugat* főszerkesztője révén családilag kötődik a hazai progresszióhoz. De a könyv szereplői a továbbiakban is, életük végéig érintkezésben, barátságban vagy éppen vitában álltak egymással (és a világ más tájain élő egykori társaikkal), pályájuk ilyen „csopartos” és „interaktív” bemutatása és elemzése tehát megindokolható, sőt termékeny lehet.

A személyes összefonódások mellett a kommunista eszméhez és moz-

galomhoz való hosszabb-rövidebb kötődés, közelebről a kommunizmussal való eszmei viaskodás, azonosulás vagy leszámolás az alapja a szereplők összetartozásának. A könyv gondolatmenete nagyjából abban foglalható össze, hogy az első világháború után egy új, világmegváltó hit vagy vallás hódította meg a baloldali értelmiséget (*A New Faith* az első fejezet címe), amelyből azután a későbbi évtizedek során egyesek kiábrándultak vagy kigyógyultak, mások nem. Ez azonban leegyszerűsítő beállítás lenne, ami Congdon leírásából is kiderül. Ebből a körből korántsem mindenki került a kommunista ideológia szuggesztíója alá: a szociáldemokraták és a polgári radikálisok többsége vagy már a Tanácsköztársaság idején, vagy pedig az emigráció kezdetén egyértelműen elhatárolódott Kun Bélától és pártjától, sőt felvette vele az eszmei küzdelmet a demokratikus jövő érdekében. Az itt tárgyalt főszereplők közül ebbe a sorba tartozik Polányi Mihály, Kolnai Aurél és Ignotus Pál is. Arthur Koestler vagy Lakatos Imre esete természetesen külön történet.

Polányi Mihályt (Michael Polanyi) – családja többi tagjától eltérően – soha meg sem érintette a kommunizmus vonzereje, sőt az 1930-as évek közepén igen kritikus tanulmányokat írt a szovjet öt éves tervekről a budapesti *Századunkban*, s amint Lee Congdon is beszámol róla, angliai emigrációja kezdetén azal hívta fel magára a figyelmet, hogy élesen megtámadta a neves Webb házaspár *Soviet Communism: a New Civilization?* című, apologetikus könyvét.

Polányi Károly (Karl Polanyi) ezért megróttá öccsét, holott az emigráció első éveiben, amikor a Jászi által szerkesztett *Bécsi Magyar Újság* munkatársa volt, még ő is írt kritikákat Szovjet-Oroszországról, s ezzel ki is érdemelte a fanatikus Gábor Andor dühödt támadását a kommunista sajtóban. Az idősebb Polányi, mint Congdonnál is olvasható, akkoriban egy diktatúrától és centralizációtól mentes szocialista modell kidolgozásán fáradozott, hozzátéhetjük, idősebb barátjával és mesterével, Jászival együtt. A közép-

kori mintára utalva „céhes szocializmusnak” (guild-socialism) nevezte azt, amit Jászi liberális szocializmusnak. Polányi később – különösen első angliai éveiben – a baloldali keresztény-szocialista eszmében és mozgalomban kereste a kiutat, de a harmincas években – a moszkvai perekben rejlő figyelmeztetés ellenére – erősen szovjetbarát megnyilatkozásai voltak. Útjaik elválása után, 1943 januárjában mégis így felelt Jászinak: „I have never called myself a »Christian Communist« and I am quite convinced that you can't say of anybody who is not a Communist that he is one. It has never occurred to me to be a Communist and even less to be a »fellow traveller« [...] It's true that except for the darkest times, when I began to doubt seriously, I have always hoped that Russia will provide one of the real solutions of the problem of industrial civilisation. And I still hope for this.” (Sohasem mondtam magam „keresztény kommunistának”, s meggyőződésem, hogy senkit sem lehet kommunistának nevezni, ha nem az. Sohasem jutott eszembe, hogy kommunista lennék, s még kevésbé, hogy „útitárs” [...] Igaz viszont, hogy a legsötétebb időszakot kivéve, amikor komolyan kezdtem kételkedni, mindig azt reméltem, hogy Oroszország fogja kínálni az egyik valódi megoldást az ipari civilizáció problémájára. És ma is ezt remélem.) (Lásd *The Legacy of Karl Polanyi*. New York, 1991. 255. old.)

Szerzőnk ezt a beállítottságot Polányi orosz születésű és az orosz kultúrához tartozó anyja, a nevezetes Tante Cecile és az egész család „russzofiliájával” magyarázza. Kitér a bécsi Samuel Klatschkónak, a száműzött orosz forradalmárok segítőjének, Trockij barátjának feltételezett hatására – ám ez a bölcs öregúr, mellesleg nem fordító és illegális harcos, hanem egy szabadalmi iroda vezetője, inkább az ifjú Szabó Ervin fejlődésére gyakorolt komoly hatást az 1890-es években, de 1914-ben meghalt, s Polányi ekkor és még egy évtizedig a polgári radikálisokhoz tartozott. Balratolódásának magyarázatoként mélyrehatóbbnak tűnik feleségének, az idealista forradalmár

Duczynska Ilonának a megállapítása: „A legjobbaknak megadatik, hogy életük folyamán valahol talajba eresszék egy szent gyűlöletnek a gyökereit. Ez Angliában történt meg Polányival – a későbbi években az Egyesült Államokban már csak fokozódott. Gyűlölete a piaci társadalomnak szült és e társadalom embert emberi mivoltából kivetkőztető hatásainak.” (Polányi Károly: Jegyzetek az életéről. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1971. 5–6. szám.)

1927-ben Polányi már a nyugati demokráciáról is kimondta elmarasztaló ítéletét: „A demokrácia olyan elvont eszméje, amely az osztálytagozódás, a vallás, a háború, az erőszak valósága mellett fölényesen elment, megérdemelte, hogy a valóságok napirendre térjenek fölötte.” (A magyar demokrácia célkitűzéseiről. *A látvány*, 1927. 2. szám, 10. old.). Congdon nagyon sok új és érdekes adalékkal szolgál Polányi Károly és a brit keresztény baloldal kapcsolatáról, majd a Polányi házaspár részvételéről a Károlyi Mihály vezette londoni magyar emigráns szervezetben. Polányi pályafutása valóban rendhagyó a baloldali emigráció körében. Ő ugyanis a tipikus fejlődési iránnyal ellentétesen nem kommunistaként vagy szimpatizánsként érkezett az emigrációba, hogy aztán ott fokozatosan kiábránduljon, hanem ellenkezőleg, ott lett nem marxista liberális szocialistából a piacmentes gazdasági redisztribúció teoretikusa, egyben atipikus, de makacs szovjetszimpatizáns, akit még a moszkvai perek sem tudtak eltántorítani. Már nem angliai korszakához tartozik ugyan, de említsük meg azt is, hogy az 1956-os magyar forradalom antietatista, munkásszocialista aurája rövid időre elbűvölte csapongásra hajló szellemét. 1957 elején *A Hungarian Lesson* című kiadatlan írásában gazdasági okokra igyekezett visszavezetni a magyar felkelést, majd lelkesen írta Mihály öccsének: „1956 re-conquered me for Hungary. [...] I admire the fighters of October.” (1956 visszahódított engem Magyarországnak. [...] Csodálom Október harcosait.)

De nem ez volt az utolsó szava, a „szent gyűlölet” erősebbnek bizonyult, s visszavezette a kapitalizmus-

és Amerika-ellenességhez. 1960-ban nyílt levélben szakított a magyar írók Londonban működő külföldi szervezetével (Association of Hungarian Writers Abroad), 1963-ban pedig, röviddel a halála előtt hazalátogatott Magyarországra, s egy *Hazánk kötelessége* című vallomásszerű írásban a szocialista országok fiatal íróit és tudósait felszólította – a kapitalizmus elleni küzdelemre. Utolsó vállalkozása a *Co-Existence* című folyóirat megindítása volt a békés egymás mellett élés érdekében. Polányi Károly és felesége, Duczynska Ilona azokhoz az emigránsokhoz tartozott Angliában, majd Amerikában (közelebbről Kanadában, mert Duczynskát kommunista múltja miatt nem engedték be az USA-ba), akik fenntartásaik ellenére halálukig a „létező szocializmus” támogatói maradtak.

A Polányi fivérek éppen ezért vajmi ritkán tudtak egyetérteni, bár lehetőleg kerültkék egymással a nyilvános polémiát. Mégis, e ritka vitáik egyike éppen Angliában zajlott a harmincas években, mégpedig a tervezettség és a foglalkoztatottság problémáiról, John Maynard Keynes *The General Theory of Employment, Interest, and Money* című nevezetes munkája kapcsán, egy harmadik magyar gondolkodó, Mannheim Károly részvételével. Polányi Mihály *Full Employment and Free Trade* című írása részben elfogadta Keynes elemzését, de – Mannheimmel éles ellentétben – elutasította a központi tervezés gondolatát, bátyjával szemben pedig a gazdaság és a politika szétválasztásának elvét vallotta. A korabeli cikkek és levelezés feldolgozásával Congdon itt is egy kulcsfontosságú probléma magas szintű vitáját mutatja be.

A második világháború közeledése, majd kitörése bizonytalanná vagy egyenesen életveszélyessé tette a legtöbb nyugat-európai emigráns helyzetét. Congdon elsősorban Arthur Koestler és Kolnai Aurél évtizedes hányattatásával ábrázolja a „bolygó zsidó” sorsát. Koestler – spanyol börtönöket és francia internálótáborokat megjárva – csak a háború alatt, a második (egy újabb) hosszú amerikai-kanadai kerülő után, jóval később jutott el Angliába. Életútja jól is-

mert, már csak saját életrajzi kötetei révén is. Kolnai Aurél (1900, Budapest – 1973, London) viszont szülőhazájában gyakorlatilag ismeretlen, de az angolszász világban is csak az utóbbi években kezdett morálfilozófusként ismertté válni. 1999-ben az Egyesült Államokban kiadták *Political Memoirs* című kötetét, amelyre már Congdon munkája is támaszkodik. Kolnai afféle „csodagyerek” volt, aki már 18 éves korában munkatársa lett Jászi Oszkár *Huszedik Század* című folyóiratának, két év múlva a bécsi emigrációban könyve jelent meg *Psychoanalyse und Soziologie* címmel, s Freud folyóiratában, az *Imagó*ban is beleszólt a nagyon is belterjes szakmai vitákba. Szenvedélyes szellemi útkeresése során balra és jobbra, a konzervatív katolicizmus felé is voltak tapogatózásai, mert a demokráciát képtelennek tartotta a társadalom bajainak megoldására, de Jászitól – akit szellemi atyjának tekintett, és évtizedeken át hosszú levelekben informált gondolati kalandjairól – soha nem szakadt el teljesen. Angliában *The War against the West* című, első angol nyelvű munkájával vált ismertté, amely 1938-ban jelent meg a Gollancz-féle Left Book Club kiadásában. A könyv a náciizmusról szólt, amelyet német szellemi előfutárokból vezetett le, hogy figyelmeztesse a halálos veszélyre az angolszász közvéleményt. Antifasiszta tevékenységét a háború alatt az Egyesült Államokban folytatta, majd a kanadai Québec katolikus Laval Egyetemén tanított, de egy idő múltán tapasztalnia kellett, hogy az ő átszellemitett katolicizmusa nem fér meg egy egyházi intézmény felfogásával, s végül áttelepült Londonba, ahol az egyetem Bedford College-ában kapott előadói állásban nyomorgott.

Congdon elsősorban Koestler példáján mutatja be, miért választották ezek a liberális gondolkodók és magyar-zsidó származású európeerek éppen Angliát végleges letelepedési helyüknek. Koestler a háború előtt és utána is évekig élt Franciaországban, ahol rengeteg barátja volt, kitűnően beszélt franciául, s *Darkness at Noon* című regénye, noha eredetileg Angliában jelent meg, nem ott, hanem *Le Zéro et l'infini* című 1945-

ös francia kiadásával ért el igazi sikert, sőt politikai hatást: megakadályozta a Francia Kommunista Párt választási győzelmét. Ám a francia elitértelmiség zöme elszántan baloldali és prokommunista volt ezekben az években (lényegében 1956-ig). Maurice Merleau-Ponty, Jean-Paul Sartre, Simone de Beauvoir a megszálottan antikommunista Koestler ellen fordult, ő pedig arra a következtetésre jutott, hogy Polányi Mihály barátjának volt igaza, amikor a katolicizmus helyett a puritán protestantizmust és Angliát választotta, mert az védettebb egy új, abszolutista világi vallással szemben, mint a katolikus országok, ahol a régi abszolutista hit gyökerei megmaradtak.

Az ellentétes irányú gondolkodást a kettészakadt Európában hamarosan ellentétes tettek is követték. Az értelmiségi barátok és testvérek szembe kerülése különösen a Congress for Cultural Freedom megalakulása és működése kapcsán vált szembe-tűnővé. A hidegháború korszakának ez a nyugati terméke, amely valójában a CIA háttértámogatásával, de kiváló elmék közreműködésével akart szembeszállni a kommunista ideológiai offenzívával, az 1950 júniusi berlini kongresszuson kezdte meg működését, amelyről a világnak ezen a keleti felén annak idején csak általános szidalmakat olvashattunk, de amelyről a nyugati olvasókat sem kényeztették el megvilágító részletekkel. Congdon könyvében a Congress körüli történetek és viták nagy súllyal és részletességgel szerepelnek, annál is inkább, mert benne két hősenek is – Koestlernek és Polányi Mihálynak – fontos szerep jutott. A kongresszus kezdeményezője eredetileg Melvin J. Laski, a berlini *Der Monat* és a londoni *Encounter* amerikai részről megbízott szerkesztője volt, s az ő folyóirata révén bonyolódott a sokáig titokban tartott pénzügyi támogatás is. A berlini tárgyalások domináns alakja azonban már Koestler volt, aki megnyitó beszédében – éppen a koreai háború kitörését követő napon – a moszkvai manővereknek felülő lanygos értelmiségieket ostorozta, a Bibliát idézve: „legyen a ti szavatok igen, igen – nem, nem” – amivel egyszerűen megadta az egész összejövettel

jelmondatát. Egyébként Koestler fogalmazta a kongresszus zárónyilatkozatát is, majd kezdeményezte, hogy a megkezdett offenzíva folytatása érdekében alakuljanak állandó szervezetek. Ebben viszont a túlságosan szélsőséges Koestler helyett már a liberális Raymond Aron vette át a szellemi vezető szerepét.

Berlin után három évvel, 1953 júniusában Polányi Mihály elnökölt a tudomány szabadságával foglalkozó *Science and Freedom* című, hamburgi nemzetközi konferencián. Figyelemre méltó, hogy itt már megbomlott a szabadságellenes rendszerekkel szemben álló résztvevők egysége. A választóvonal a vallásos felfogás és a racionalista szkepszis között húzódott, s maga Polányi – családi és ifjúkori tradíciói ellenére – nem azok mellé állt, akik a totalitarizmus rendszere és szellemi dogmatizmusa ellen a racionalizmus felélesztésével kívántak harcolni. Életének ebben a szakaszában, ha tételes valláshoz nem csatlakozott is, úgy gondolta, hogy az örök erkölcsi értékek nem képviselhetők valamiféle vallásos – keresztény – hit nélkül. Tény, hogy családjában – így Nobel-díjas fia, John C. Polanyi tudatában is – erősen megfakult mind a zsidó, mind a magyar származás tudata. Az 1956-os magyar forradalom azonban mély hatást gyakorolt Polányi Mihályra, és jó néhány fontos tanulmány írására ösztönözte.

A magyar forradalomnak, eszmei előzményeinek és leverésének Congdon külön kis fejezetet szentel munkájában, s itt ismerteti a Congress szerepét a Magyar Írók Szövetsége Külföldön, valamint az Ignó Pál szerkesztette londoni *Irodalmi Újság* létrehozásában és finanszírozásában, továbbá Koestler és Polányi Mihály tiltakozásait az elnyomó rendszer restaurálása ellen. De 1956-tal új fejezet nyílik a magyar emigráció, ezen belül a nagy-britanniai szellemi emigráció történetében is. A minden addigi mértéket felülmúló, közel 200 ezres kiáramlásban, melynek legnagyobb része Észak-Amerika felé irányult, nem vegyült el annyi filozófus és társadalmi gondolkodó, mint az előző két nagy hullámban. Amennyiben mégis volt néhány jelentős publicista, politológus és történész, mint

Molnár Miklós, Kende Péter, Méray Tibor, azok végállomása nem London, hanem Párizs, illetve Genf volt, s a csaknem két évtizeddel később emigráló Lukács György-tanítványok (Heller Ágnes, Fehér Ferenc, Márkus György, Vajda Mihály) és Szelényi Iván is másfelé tartottak.

Az 1956 után Nagy-Britanniába érkezők közül a szerző három személyrel foglalkozik. Közülük csak Lakatos Imre érkezett menekültként 56 végén Cambridge-be. Mészáros István és Szamuely Tibor később kerültek az országba, és szellemi súlyuk, illetve hatásuk sem igen hasonlítható Lakatoséhoz. A Lukács-tanítvány Mészáros 1956-ban előbb ösztöndíjjal Olaszországba távozott, ahol 1958-ban jelent meg *La rivolta degli intellettuali in Ungheria* című könyve, amely az 1956-os magyar forradalom egyoldalúan „balos” képét rajzolta fel egy sajátos – gyakorlatilag nem létező – „munkás-szocializmus” jegyében. Noha Congdon részletesen idéz későbbi, angol nyelvű műveiből (*Marx's Theory of Alienation*, 1970.; *Lukacs' Concept of Dialectics*, 1972.; *Beyond. Towards a Theory of Transition*, 1995.), a brit szellemi életre gyakorolt befolyásuk nem tűnik jelentősnek. Más a helyzet Szamuely *The Russian Tradition* (1974) című munkájával, amely jelentős és hatásos darabja volt az akkoriban fellendülő kremlinológiai irodalomnak, a szerző személyes hiteltelensége ellenére. Congdon ugyanis téved, amikor azt írja: „There were, in fact, two Szamuelys, and the anticommunist was beginning to get the upper hand.” („Valójában két Szamuely volt, és az antikommunista Szamuely kezdett felülkerekedni.”) Szamuely Tibor magyarországi politikai magatartásában ugyanis semmi látható jele nem volt gondolati vívódásnak: kifogástalan sztálinistának mutatkozott 1956 előtt és után is. 1956. október 23-án a budapesti bölcsészkar menetének első sorában haladt ugyan a tüntetésen, de a forradalom leverése után ismét élére állt ugyanezen bölcsészkar megtisztításának az „ellenforradalmár” tanároktól és diákoktól. Később őt is eltávolították az egyetemről, ez azonban nem politikai ellenállásának – mint ahogy később ő

maga beállította –, hanem egy konkurens kommunista csoportosulás, az ún. népi szektások felülkerekedésének eredménye volt. Koestlerrel vagy Lakatossal ellentétben Szamuely minden önvizsgálat, önbírálat vagy ellenzékiesség, minden észlelhető megbánás és átalakulás nélkül szökött afrikai egyeteméről Angliába, s csapott fel – a Szovjetunióban szerzett jelentős ismereteit hasznosítva – kremlinológusnak. A brit történészek nem törődtek előéletével, A. J. P. Taylorral az élen kollegiálisan befogadták.

Lakatos Imre matematikus végzettségének köszönhetően Bécsben bekerült az első menekültcsoportok egyikébe, amely tovább utazhatott, de Anglia őt sem úgy fogadta be, mint már ismert, jelentős gondolkodót, hanem mint viszonylag fiatal (34 éves), reményteljes értelmiségit, aki aztán bőségesen rá is szolgált erre az elvárásra. Lakatos hazai előélete, fanatikus kommunista fiatalosága ma már meglehetősen ismert, csaknem minden lényeges mozzanatával és a legtöbb sötét részletével együtt. Congdon azonban nem éri be az itthoni kutatások által tisztázott körülményekkel, hanem a külföldi olvasónak teljes, regényes részletességgel igyekszik tálalni a „sztorit” – elsősorban baráti vagy kortársi visszaemlékezések alapján. Amikor ugyanis jegyzeteiben eddig ismeretlen rendőrségi dokumentumokra hivatkozik, azok igen kétesek, eredetük és dátumuk hiányos vagy valószerűtlen. (Például: „Secret document from the Ministry of Interior, July 17, 1956. Történeti Hivatal.”) Nem egészen érthető, miért ambicionálta, hogy kutatási megbízások segítségével derítsen fényt Lakatos letartóztatásának és internálásának okaira és pontos körülményeire, ugyanis Lakatos angliai tevékenységét és szerepét, azaz a könyv témáját ez nem érinti. Az erőfeszítés annak bizonyítására irányul, hogy Lakatos a kommunista párt akkori ideológiai főnöke, a Politikai Bizottság és a mindenható „négyes” tagja, Révai József leleplezésére törekedett, s ezért tették el az útból. Noha nem lehet kizárni, hogy kapott ilyen megbízást – enélkül ugyanis a leleplezés merőben elképzelhetetlen lenne, akárcsak állítóla-

gos éles vitái a nagy hatalmú és fölényes modorú Révaival –, az idézett interjúk, távoli ismerősöktől származó késői visszaemlékezések azonban nem igazán bizonyító erejűek. A szerző mégis azt mondja: „That must have been the truth.” („Ez lehetett az igazság.”)

Lakatos Imre a hírhedt recskai munkatáborban az ÁVH informátora lett. Egyes verziók szerint maga jelentkezett erre, abból a megfontolásból, hogy így szabadságától megfosztva is az élcspat élcspatához tartozhat. Szabadulása után – saját bevallása szerint – nem csupán Mérei Ferenc pszichológusról adott jelentéseket, mint a könyvben olvasható, hanem arról a két másik barátjáról, Szabó Árpád ókortörténészről és Lutter Tibor angol nyelv és irodalomtörténet-professzorról is, akik kijövetelét követően leginkább segítettek. Barátai, ismerősei, akik ez időben zömmel a Nagy Imre-féle pártellenzékkel rokonszenveztek, kisése csodálkozva észlelték, hogy Lakatos milyen nehezen tud szakítani a „pártszerű” gondolkodással. Én magam jól emlékszem egy jellemző, provokatív kérdésére, amit 1956 tavaszán vagy nyarán, a Petőfi-köri viták idején szegezett nekem: „És mi a véleményetek a többpártrendszerrel?!” Természetesen, mint néhány hónap múlva kiderült, valóban ez volt a viták és az egész desztalinizációs folyamat mélyén, de pontosan erről a kérdéssel nem lehetett beszélni a sztálinisták által szorongatott Petőfi-körben. Máig sem tudom eldönteni, hogy Lakatos „megbízásból” vagy őszintén tette-e fel a kérdést. Őszi előadása a Petőfi-körben ugyanakkor egyike volt a legjobb, legfontosabb felszólalásoknak: a marxista-leninista agymosásból ébredő fiatal értelmiségieknek arról beszélt, mi a tudományos gondolkodás, hogyan kell különbséget tenni a bizonyított és a nem bizonyított igazságok között.

Közismert, hogy az emigráns Lakatos nem csupán korábbi politikai és világnézetével szakított végérvényesen, hanem egész szemléletében erősen jobbra tolódott. Congdon idézi 1968-as megnyilatkozásait, éles szembe fordulását a diákmozgalom-

mal, s azt, hogy ez időben Lakatos végzetes balratolódást észlelt Angliában és a világban! Éppen ezért erősen kétséges, hogy csak a halála akadályozta meg abban, hogy Karl Popper eszméi nyomán kidolgozza egy „Open Society Liberalism” kiengesúlyozott szemléletét.

Lakatosról egyébként két elemző-értékelő kötet is megjelent 2001-ben: John Kadvány: *Imre Lakatos and the Guises of Reason* (Duke University Press, Durham, London, 378 old.), valamint *Appraising Lakatos. Mathematics, Methodology, and the Man*. Edited by George Kampis, Ladislav Kvašněk and Michael S. Hiltz. Kluwer Academic Publisher, Dordrecht-Boston-London, 382 old.) Az utóbbiban közölt *Lakatos and Lukács* című tanulmány azonban éppúgy nem tud érdemleges személyes vagy eszmei kapcsolatot kimutatni, mint Congdon. Úgy tűnik, Lakatos angliai „beérkezése” arra készíti életének és művének kutatóit, hogy magyarországi életrésztékének és működésének jelentőségét és arányait a ténylegesnél nagyobbra duzzasszák. Erre az időszakra vonatkozóan Jancis Long tömör tanulmányát tekintem a legmegbízhatóbbnak (Lakatos in Hungary. In: *Philosophy of the Social Sciences*. Vol. 28, No. 2, June 1998).

Congdon érdekes, de szétesésre hajlamos könyvének van egy összegező-befejező része is: *Beyond anti-communism – Túl az antikommunizmuson* – címmel. Itt már csak azokkal a gondolkodókkal foglalkozik, akik – a kommunizmus mellett megmaradó Polányi Károlytal és Duczynska Ilonával, valamint az antikommunizmus híveivé szegődött Lakatos Imrével és Szamuely Tiborral ellentétben – végül valami pozitív és időtálló szintézisre törekedtek. Arthur Koestler, Kolnai Aurél és Polányi Mihály utolsó éveiről van szó, akiknél Congdon igyekszik megtalálni a közös etikai-hitbeli summázatot, annak ellenére, hogy hárman három felé indultak: Koestler az érzékelhetően túli parapszichológiai, Kolnai etikai, Polányi keresztény világnézeti irányba.

A sokszereplős, sokszálú, sokszor látványos betétekkel túlbonyolított történet helyett Lee Congdon talán

helyesebben járt volna el, ha a valóban egyazon szellemi műhelyből indult emigránsok (Mannheim Károlyt és Hauser Arnoldot sem hagyva ki!) gondolati fejlődését és szétválását, illetve találkozásait vizsgálja és ábrázolja, kevesebb magánéleti intimtással, de még jobban beágyazva a korszak szellemi-tudományos áramlataiba. S kérdés, tervezi-e még a szerző az Amerikába kijutott magyar gondolkodókról szóló, harmadiknak szánt kötetét, s ki maradna arra a kötetre a Polányiakon és Jászi Oszkárakon kívül. Nem lett volna célszerűbb *angliai-amerikai* kötetet készíteni?

LITVÁN GYÖRGY

Polányi Mihály

Vál., sajtó alá rend., a bevezetést és a jegyzeteket írta: Molnár Attila Károly. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2002. 261 old., 3000 Ft (Magyar Panteon 14.)

Múlt év tavaszán jelent meg Molnár Attila Károly munkájának gyümölcsként az Új Mandátum Könyvkiadó impozáns külsejű Magyar Panteon sorozatának tizennegyedik kötete, mely a *Polányi Mihály* címet viseli. Azért döntöttünk a kissé homályos „munkája gyümölcsként” megfogalmazás mellett, mert Molnár szerepe a könyv létrejöttében némi magyarázatot igényel. A külső borító alapján azt hihetnénk, hogy az ő Polányi Mihályról szóló monográfiáját tartjuk a kezünkben. De a külső borító, csakúgy, mint a Magyar Panteon előző 13 kötete esetében is, becsap bennünket: a mintegy 260 oldal terjedelmű kötetből Molnár csak a 60 oldalnyi *Bevezetést* írta, 140 oldal pedig Polányi Mihály műve. A belső borítón aztán már ez áll: „Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Molnár Attila Károly.” Ebből két dolgot nem tudunk értelmezni. Sajtó alá rendezni többnyire még meg nem jelent, vagy kötetben még meg nem jelent írásokat szoktak. Ezt tette például Polányi Mihály, amikor 1951-ben *The Logic of Liberty* címmel összegyűjtött több helyen megjelent írásaiból egy kötetre valót. Esetünk-

ben azonban nem történt sajtó alá rendezés. Külön jegyzetek pedig nem találhatók a könyvben; minden jegyzet valamelyik tanulmánynak – Molnár *Bevezetésének*, Polányi Mihály, illetve kortársai írásainak – szerves része. Molnár tehát a könyv szerkesztője, a *Bevezetés* szerzője, valamint a tizenkilenc tanulmány közül tizenkettőnek a fordítója. A magyar könyvkiadás bevett gyakorlatától eltérően ebben a könyvben a copyright oldalon sem a kiadói jogok tulajdonosainak közlési engedélye, sem a fordítások kontrollszerkesztőjének neve nem szerepel. Így joggal – és elképedve – tételezhetjük fel, hogy az Új Mandátum Könyvkiadó nem szerezte meg a közlési engedélyeket, valamint azt is, hogy Molnár Attila Károly fordításait senki sem vetette egybe az eredetivel.

A Polányi Mihály munkásságát a Magyar Panteon kötetéből megismerni szándékozó olvasó szeme alighanem tágra nyúlna a csodálkozástól, ha felütné a *Magyar Nagylexikon* vagy az *Encyclopaedia Britannica* lapjait a Polányi Mihály címszónál. Ez ugyanis – és az olvasó nem akar hinni a szemének – legalább olyan terjedelemben mutatja be Polányi természettudományos munkásságát, mint az életpálya egyébként rövidebb részét felölelő társadalomtudományi életművet. Ezzel szemben a jelen kötet *Bevezetéséből* mindössze annyi derül ki, hogy Polányi kezdetben orvosi tanulmányokat folytatott, majd a karlsruhei Műszaki Főiskola (Technische Hochschule Karlsruhe) hallgatója lett. Doktori dolgozatát a gázok adszorpciójáról írta. Később, 1919-ben a felnőtt Polányit ismét – vajon miért? – Karlsruhéban találjuk. Innen Berlinbe kerül, ahol a Vilmos Császár Intézet (Kaiser-Wilhelm-Institut) munkatársa lesz. Természettudományos munkásságát mindössze egyetlen mondat – „E Németországban töltött évek során jelentős tudományos hírnévre tett szert” – értékeli (7. old.).

Ezek után természetesen már nem lepődünk meg azon, hogy egyetlen természettudományi tárgyú dolgozat sem került bele a könyvbe. A kiadó és a szerkesztő így kiiktatja a kötetből Polányi életművének nagyobbik ré-